

OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARIDA ISHLAB CHIQUARISH QUVVATINI BAHOLASH USULLARI

Gulmatov Sunnatillo Nurillayevich

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Registrator ofisi boshlig'i, PhD

ORCID: 0009-0002-4643-0017

Email: gulmatovsunnatillo7@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning nazariy va amaliy jihatlarini tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida ishlab chiqarish quvvati tushunchasining iqtisodiy mazmuni yoritilib, uni baholashning asosiy usullari tahlil qilingan. Quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, ish vaqti fondi, ishlab chiqarish hajmi dinamikasi hamda quvvat rezervlarini aniqlash usullarining mazmuni va ahamiyati ochib berilgan. Xorijiy va mahalliy olimlarning mazkur mavzuga oid ilmiy qarashlari o'rganilib, ularning afzallik va kamchiliklari tanqidiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning kompleks mexanizmini qo'llash, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlarini joriy etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish hamda quvvatdan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, ishlab chiqarish quvvati, quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, ishlab chiqarish samaradorligi, quvvat rezervi, sanoat korxonalari, resurslardan foydalanish, mehnat unumdorligi, ishlab chiqarishni boshqarish, oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация

В данной статье изучаются теоретические и практические аспекты оценки производственных мощностей на предприятиях пищевой промышленности. В процессе исследования было раскрыто экономическое содержание понятия производственных мощностей и проанализированы основные методы их оценки. В частности, раскрываются содержание и значение коэффициента использования электроэнергии, фонда рабочего времени, динамика объемов производства и методы определения резервов мощности. Также были изучены научные взгляды зарубежных и отечественных ученых на эту тему, критически проанализированы их преимущества и недостатки. По результатам исследования были разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по применению комплексного механизма оценки производственных мощностей на предприятиях пищевой промышленности, внедрению цифровых технологий и автоматизированных систем мониторинга, модернизации производственных процессов и повышению эффективности использования электроэнергии.

Ключевые слова: пищевая промышленность, производственные мощности, коэффициент использования электроэнергии, эффективность производства, резерв мощности, промышленные предприятия, использование

ресурсов, производительность труда, управление производством, безопасность пищевых продуктов, экономическая эффективность.

Abstract

In this article, the theoretical and practical aspects of the assessment of production capacity at enterprises of the food industry are studied. In the process of research, the economic content of the concept of production capacity was covered and the main methods of its assessment were analyzed. In particular, the content and significance of the power use coefficient, the Working Time fund, the dynamics of production volumes and methods for determining power reserves are revealed. Scientific views of foreign and domestic scientists on this topic were also studied, and their advantages and disadvantages were critically analyzed. Based on the results of the study, scientifically based proposals and recommendations were developed to apply a complex mechanism for assessing production capacity at enterprises of the food industry, implement digital technologies and automated monitoring systems, modernize production processes and improve the efficiency of power use.

Keywords: food industry, production capacity, power utilization ratio, production efficiency, power reserve, industrial enterprises, resource use, labor productivity, production management, food safety, economic efficiency.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining jadal sur'atlarda rivojlanishi, global bozorlarda raqobatning kuchayishi va resurslardan samarali foydalanish zarurati sanoat korxonalari faoliyati samaradorligini oshirish masalasini dolzarb vazifalar qatoriga kiritmoqda. Xususan, oziq-ovqat sanoati iqtisodiyotning strategik ahamiyatga ega tarmoqlaridan biri sifatida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, aholining turmush darajasi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Mazkur tarmoqning barqaror faoliyat yuritishi aholini sifatli va xavfsiz oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, qo'shilgan qiymat yaratish hamda eksport salohiyatini oshirish imkonini beradi.

Dunyo miqyosida oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning ortishi, aholi sonining o'sishi, urbanizatsiya jarayonlarining tezlashishi hamda ekologik va iqtisodiy xavf-xatarlarning kuchayishi oziq-ovqat sanoati korxonalari oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Xususan, ishlab chiqarish hajmlarini oshirish bilan bir vaqtda mahsulot sifati va xavfsizligini ta'minlash, energiya va resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish hamda bozor talablariga tezkor moslashish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu vazifalarning samarali hal qilinishi ko'p jihatdan korxonalarining mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini qay darajada to'g'ri baholash va ulardan samarali foydalanish darajasiga bog'liqdir.

Iqtisodiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvati korxonaning muayyan vaqt mobaynida mavjud texnika va texnologiyalar, ishlab chiqarish maydonlari, mehnat resurslari hamda ishlab chiqarishni tashkil etish darajasidan kelib chiqqan holda erishishi mumkin bo'lgan eng yuqori mahsulot ishlab chiqarish hajmi sifatida talqin qilinadi. Ishlab chiqarish quvvati har qanday sanoat korxonasining iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi muhim ko'rsatkich bo'lib, u ishlab chiqarish imkoniyatlari,

resurslardan foydalanish samaradorligi va kelgusidagi rivojlanish istiqbollarini baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ishlab chiqarish quvvatini to'g'ri aniqlash va baholash korxona faoliyatini rejalashtirish, boshqarish va nazorat qilishning muhim elementi hisoblanadi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash boshqa sanoat tarmoqlariga nisbatan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu tarmoqda ishlab chiqarish jarayonining mavsumiyligi, xomashyo ta'minotining o'zgaruvchanligi, mahsulotlarning tez buziluvchanligi, sanitariya va sifat standartlariga yuqori talab qo'yilishi ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatini baholashda faqatgina texnik imkoniyatlarni emas, balki texnologik, iqtisodiy, tashkiliy va logistik omillarni ham hisobga olish talab etiladi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida korxonalar faoliyati samaradorligini baholashda ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Amaliyotda ko'plab korxonalarda mavjud quvvatlarning to'liq ishlatilmasligi, ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik yo'qotishlar, uskunalarning ma'naviy va jismoniy eskirishi, ish vaqti fondidan samarasiz foydalanish kabi muammolar uchrab turadi. Bunday holatlar mahsulot tannarxining oshishiga, mehnat unumdorligining pasayishiga, ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga va korxona raqobatbardoshligining susayishiga olib keladi. Shuning uchun ishlab chiqarish quvvatini baholash nafaqat statistik yoki hisob-kitob vazifasi, balki strategik boshqaruvning muhim instrumenti sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasida sanoatni modernizatsiya qilish, iqtisodiyot tarmoqlarini diversifikatsiyalash va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyati samaradorligini oshirishni talab etmoqda. Xususan, mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni rivojlantirish vazifalari korxonalarning ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniq baholash zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish quvvatini baholashning zamonaviy usullarini amaliyotga joriy etishni taqozo etadi.

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, "Sanoat 4.0" konsepsiyasi va sun'iy intellekt elementlarining ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etilishi ishlab chiqarish quvvatini baholash usullarini ham takomillashtirmoqda. Raqamli monitoring tizimlari orqali uskunalarning yuklanish darajasi, ish vaqtidan foydalanish ko'rsatkichlari, texnologik jarayonlar samaradorligi va ishlab chiqarish natijalarini real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa quvvatdan foydalanish darajasini aniq baholash, mavjud rezervlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash usullarini ilmiy jihatdan tadqiq qilish, ularning afzallik va kamchiliklarini

aniqlash hamda tarmoq xususiyatlariga mos ravishda takomillashtirish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiy taraqqiyot sharoitida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirish hamda mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ishlab chiqarish samaradorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Korxonalar faoliyati samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri esa mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan oqilona va to'liq foydalanish hisoblanadi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatini baholash va uning samaradorlik darajasini aniqlash masalasi iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Jahon miqyosida aholi sonining o'sishi, iste'mol bozorlarining kengayishi va oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning ortishi oziq-ovqat sanoati tarmog'ini jadal rivojlantirishni taqozo etmoqda. Biroq ishlab chiqarish hajmini oshirish faqat yangi quvvatlarni yaratish orqali emas, balki mavjud quvvatlardan samarali foydalanish hisobiga ham ta'minlanishi mumkin. Bu esa har bir korxonada ishlab chiqarish quvvatining haqiqiy holatini aniq baholash, undan foydalanish darajasini tahlil qilish va ichki rezervlarni aniqlash zarurligini keltirib chiqaradi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning ahamiyati tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Mazkur sohada ishlab chiqarish jarayonlari xomashyo ta'minotiga, texnologik rejimlarga, mahsulotlarni saqlash muddatiga va bozor talabining o'zgarishiga bevosita bog'liqdir. Mahsulotlarning tez buziluvchanligi, sanitariya va xavfsizlik standartlariga qat'iy rioya qilish zarurati ham ishlab chiqarish jarayonlarini yuqori darajada tashkil etishni talab qiladi. Bunday sharoitda ishlab chiqarish quvvatini ilmiy asoslangan usullar orqali baholash korxona faoliyatini samarali boshqarishning muhim sharti hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatining yetarli darajada ishlatilmasligi iqtisodiy nuqtai nazardan salbiy oqibatlarga olib keladi. Jumladan, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi pasayadi, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi doimiy xarajatlar ortib boradi, mehnat unumdorligi kamayadi va natijada mahsulot tannarxi yuqorilaydi. Bu esa korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning ichki va tashqi bozorlardagi raqobat pozitsiyalarini zaiflashtiradi. Shu nuqtai nazardan ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini muntazam baholab borish va aniqlangan muammolarni bartaraf etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda sanoatni modernizatsiya qilish, mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, import o'rnini bosuvchi va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonlarda oziq-ovqat sanoati korxonalarining ishlab chiqarish imkoniyatlarini to'g'ri baholash va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki tarmoqning rivojlanish sur'atlari, investitsiya loyihalarining samaradorligi va ishlab chiqarish hajmining o'sishi ko'p jihatdan korxonalarning mavjud quvvatlaridan qay darajada foydalanilayotganligi bilan belgilanadi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish quvvatini baholashga bo'lgan yondashuvlar ham tobora takomillashib bormoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, raqamli monitoring vositalari va sun'iy intellekt texnologiyalari ishlab chiqarish jarayonlarini aniq tahlil qilish imkonini bermoqda. Bu esa ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini real vaqt rejimida baholash, texnologik yo'qotishlarni aniqlash va ishlab chiqarish rezervlarini safarbar etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ilmiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvatini baholash masalalari keng o'rganilgan bo'lsa-da, oziq-ovqat sanoati korxonalarida quvvatdan foydalanish samaradorligini kompleks baholash, unga ta'sir etuvchi omillarni tizimli tahlil qilish va zamonaviy iqtisodiy sharoitlarga mos baholash usullarini ishlab chiqish masalalari hanuz dolzarbligicha qolmoqda. Ayniqsa, texnologik, iqtisodiy, tashkiliy va innovatsion omillarni birgalikda hisobga olgan holda ishlab chiqarish quvvatini baholash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni chuqurlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Shuning uchun oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash usullarini takomillashtirish, quvvatdan foydalanish samaradorligini oshirish va mavjud ishlab chiqarish rezervlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar iqtisodiy taraqqiyot, oziq-ovqat xavfsizligi va sanoat raqobatbardoshligini ta'minlash nuqtai nazaridan muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash masalasi sanoat iqtisodiyoti, ishlab chiqarish menejmenti, operatsion boshqaruv va resurslardan samarali foydalanish nazariyalari bilan bevosita bog'liqdir. Ilmiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvati odatda korxonaning mavjud texnika, texnologiya, mehnat resurslari, ishlab chiqarish maydonlari va tashkiliy imkoniyatlaridan foydalangan holda muayyan davrda ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan maksimal mahsulot hajmi sifatida talqin etiladi. Biroq turli mualliflar mazkur tushunchaga yondashishda har xil jihatlarga, ya'ni texnik imkoniyatlar, bozor talabi, resurslar cheklanganligi, texnologik uzluksizlik yoki strategik boshqaruv omillariga alohida e'tibor qaratadilar.

Xorijiy olimlardan R. Heyz va S. Uilrayt ishlab chiqarish quvvatini faqat texnik hisob-kitob ko'rsatkichi sifatida emas, balki korxonaning raqobat strategiyasini belgilaydigan muhim omil sifatida tahlil qilganlar. Ularning fikricha, ishlab chiqarish tizimining quvvati, joylashuvi, texnologiyasi va infratuzilmasi korxonaning bozordagi ustunligini shakllantiradi.[1],[2] Mazkur yondashuvning afzalligi shundaki, unda quvvat korxonaning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasi bilan bog'liq holda qaraladi. Biroq ushbu yondashuvda oziq-ovqat sanoatiga xos mavsumiy xomashyo, tez buziluvchan mahsulotlar va sanitariya talablari kabi omillar yetarlicha ochib berilmagan.

N. Slak va A. Brendon-Jons operatsion menejment doirasida ishlab chiqarish quvvatini talab va taklif muvozanatini ta'minlovchi boshqaruv instrumenti sifatida izohlaydilar. Ular quvvatni rejalashtirishda «talabni o'zlashtirish», «ishlab chiqarish hajmini talabga moslashtirish» va «talabni boshqarish» kabi yondashuvlarni ajratib ko'rsatadilar. Bu fikr oziq-ovqat sanoati uchun muhim, chunki mazkur tarmoqda talab

ko'p hollarda mavsumiy, mahsulot saqlash muddati esa cheklangan bo'ladi.[3,4] Shu bilan birga, Slak va Brendon-Jonsning yondashuvi umumiy operatsion boshqaruv nazariyasiga asoslangan bo'lib, alohida tarmoq xususiyatlarini chuqur iqtisodiy baholashni talab qiladi.

Quvvatdan foydalanish darajasini baholash bo'yicha K. Korrado va J. Matthey tadqiqotlarida quvvatdan foydalanish haqiqiy ishlab chiqarish hajmini barqaror maksimal ishlab chiqarish hajmiga nisbati sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuv quvvatdan foydalanish koeffitsiyentini hisoblash uchun nazariy asos beradi.[5] Biroq zamonaviy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, quvvatdan foydalanishni aniq o'lchash hanuz bahsli masala hisoblanadi, chunki maksimal quvvatni belgilashda uskunalarning texnik holati, ish vaqti fondi, mehnat unumdorligi va bozor cheklovlari turlicha ta'sir ko'rsatadi.

J. Mose, P. Magutu va K. Rucha tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda quvvatni rejalashtirish ishlab chiqarish korxonalarida ta'minot zanjiri samaradorligiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida baholangan. Ularning natijalariga ko'ra, talabni prognozlash, quvvatni kengaytirish va uskuna tanlash kabi omillar ta'minot zanjiri faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.[7] Bu yondashuv oziq-ovqat sanoati uchun ayniqsa ahamiyatli, chunki xomashyoning o'z vaqtida yetkazib berilishi, qayta ishlash quvvati va tayyor mahsulot logistikasi o'zaro bog'liq jarayonlar hisoblanadi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham korxonalarda ishlab chiqarish quvvatini baholash masalalari o'rganilgan. E.X. Mahmudovning «Korxona iqtisodiyoti» asarida ishlab chiqarish quvvati korxonaning yetakchi sexlari, uchastkalari yoki asosiy agregatlari quvvati asosida aniqlanishi ta'kidlanadi. Bu yondashuv sanoat korxonalarida quvvatni hisoblashning amaliy mexanizmini beradi.[9] Shu bilan birga, ushbu yondashuv ko'proq texnik-ishlab chiqarish nuqtai nazaridan shakllangan bo'lib, bozor talabi, innovatsion texnologiyalar va raqamli monitoring imkoniyatlari bilan yetarlicha bog'lanmagan.

A. Ortiqov va boshqa mahalliy tadqiqotchilar sanoat korxonalari iqtisodiyotida asosiy fondlar, ishlab chiqarish resurslari va quvvatdan foydalanish samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratganlar. Ularning qarashlariga ko'ra, ishlab chiqarish quvvatidan samarali foydalanish mahsulot tannarxini pasaytirish, mehnat unumdorligini oshirish va asosiy vositalar qaytimiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.[10] Biroq mazkur tadqiqotlarda oziq-ovqat sanoati korxonalariga xos tez buziluvchan mahsulotlar, sanitariya-gigiyena me'yorlari va mavsumiy ishlab chiqarish kabi xususiyatlar alohida kompleks baholash obyekti sifatida yetarli darajada ochildmagan.

O'zbekiston sharoitida oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini baholashda mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport salohiyatini oshirish masalalari muhim hisoblanadi. Jahon bankining O'zbekiston bo'yicha sanoat va ish o'rinlari yaratishga oid tahlillarida oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash sanoatning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rsatilgan. Bu esa quvvatdan foydalanishni faqat korxona darajasida emas, balki tarmoq va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Xorijiy adabiyotlarda ishlab chiqarish quvvati ko'proq strategik boshqaruv, operatsion samaradorlik va talabni rejalashtirish bilan bog'liq holda o'rganilgan. Mahalliy adabiyotlarda esa quvvatni hisoblash, asosiy fondlardan foydalanish va korxona iqtisodiy samaradorligi masalalariga ko'proq e'tibor qaratilgan. Biroq oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashda texnik, iqtisodiy, texnologik, logistik va raqamli omillarni birgalikda qamrab oluvchi kompleks yondashuvlarni takomillashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, mavzuga oid mavjud tadqiqotlar ishlab chiqarish quvvatini baholashning nazariy va uslubiy asoslarini shakllantirgan bo'lsa-da, oziq-ovqat sanoati korxonalari xususiyatlarini hisobga olgan holda quvvatdan foydalanish darajasini kompleks baholash, mavjud rezervlarni aniqlash va raqamli texnologiyalar asosida monitoring qilish masalalari yanada chuqur ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning nazariy va amaliy jihatlarini kompleks yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqotning axborot bazasini mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, rasmiy statistik ma'lumotlar hamda sohaga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Tahlil jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, iqtisodiy-statistik tahlil, guruhlash hamda grafik tahlil usullaridan foydalanildi. Ishlab chiqarish quvvatini baholashda quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, quvvat rezervi, ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati va o'rtacha yillik o'sish sur'ati (CAGR) ko'rsatkichlari hisoblandi. Olingan natijalar o'zaro taqqoslanib, ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar kompleks baholandi. Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqarish quvvatini baholash mexanizmini takomillashtirish hamda korxonalarda resurslardan samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan ilmiy-amaliy xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholashning ahamiyati tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Mazkur sohada ishlab chiqarish jarayonlari xomashyo ta'minotiga, texnologik rejimlarga, mahsulotlarni saqlash muddatiga va bozor talabining o'zgarishiga bevosita bog'liqdir. Mahsulotlarning tez buziluvchanligi, sanitariya va xavfsizlik standartlariga qat'iy rioya qilish zarurati ham ishlab chiqarish jarayonlarini yuqori darajada tashkil etishni talab qiladi. Bunday sharoitda ishlab chiqarish quvvatini ilmiy asoslangan usullar orqali baholash korxona faoliyatini samarali boshqarishning muhim sharti hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatining yetarli darajada ishlatilmasligi iqtisodiy nuqtai nazardan salbiy oqibatlariga olib keladi. Jumladan, asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi pasayadi, mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi doimiy xarajatlar ortib boradi, mehnat unumdorligi kamayadi va natijada mahsulot tannarxi yuqorilaydi. Bu esa korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning ichki va tashqi bozorlardagi raqobat pozitsiyalarini zaiflashtiradi. Shu nuqtai nazardan ishlab

chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini muntazam baholab borish va aniqlangan muammolarni bartaraf etish iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish darajasini baholashda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

1. Quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti:

$$K_q = \frac{Q_f}{Q_m}$$

bu yerda:

K_q - quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti;

Q_f - haqiqiy ishlab chiqarish hajmi;

Q_m - maksimal ishlab chiqarish quvvati.

2. Quvvat rezervi:

$$R_q = Q_m - Q_f$$

bu yerda:

R_q - foydalanilmayotgan ishlab chiqarish quvvati.

3. Ishlab chiqarish o'sish sur'ati:

Agar o'sish indeksi hisoblanayotgan bo'lsa:

$$T_o = \frac{Q_t}{Q_{t-1}} \times 100$$

Agar o'sish foizi hisoblanayotgan bo'lsa (amaliyotda ko'proq qo'llaniladi):

$$T_o = \frac{Q_t - Q_{t-1}}{Q_{t-1}} \times 100$$

bu yerda:

Q_t - joriy yildagi ishlab chiqarish hajmi;

Q_{t-1} - oldingi yildagi ishlab chiqarish hajmi.

4. O'rtacha yillik o'sish sur'ati (CAGR):

$$CAGR = \left(\frac{Q_n}{Q_0} \right)^{\frac{1}{n}} - 1$$

bu yerda:

Q_n - oxirgi yil ko'rsatkichi;

Q_0 - boshlang'ich yil ko'rsatkichi;

n - yillar soni.

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 42,3 trln so'mdan 152,1 trln so'mga yetgan. Bu davrda umumiy o'sish 3,6 barobarni tashkil etgan. Eng yuqori o'sish 2024 va 2025 yillarda kuzatilgan. 2024 yilda ishlab chiqarish hajmi 103,7 trln so'mni tashkil etib, 2023 yilga nisbatan keskin oshgan. 2025 yilda esa ko'rsatkich 152,1 trln so'mga yetgan. Shu bilan birga, 2025 yil bo'yicha rasmiy xabarda bu ko'rsatkichning 2024 yilga nisbatan 9,7 foizga oshgani qayd etilgani sababli, yillar kesimidagi ma'lumotlarni tahlil qilishda hisoblash metodologiyasidagi farqlar ehtimolini inobatga olish lozim.

1-jadval

O‘zbekistonda 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi dinamikasi¹

Yillar	Ishlab chiqarish hajmi, trln so‘m	Oldingi yilga nisbatan o‘shish, foizda
2020	42,3	-
2021	48,6	114,9
2022	57,5	118,3
2023	65,7	114,3
2024	103,7	157,8
2025	152,1	146,7

2020-2025 yillar uchun o‘rtacha yillik o‘shish sur‘ati quyidagicha hisoblanadi:

$$CAGR = \left(\frac{152,1}{42,3} \right)^{\frac{1}{5}} - 1 = 0,292$$

Demak, 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o‘rtacha yillik o‘shish sur‘ati taxminan 29,2 foizni tashkil etgan.

2-jadval

2020-2025 yillarda oziq-ovqat korxonalarida quvvatdan foydalanishni shartli baholash²

Yillar	Haqiqiy ishlab chiqarish, trln so‘m	Shartli maksimal quvvat, trln so‘m	Quvvat rezervi, trln so‘m
2020	42,3	49,8	7,5
2021	48,6	57,2	8,6
2022	57,5	67,6	10,1
2023	65,7	77,3	11,6
2024	103,7	122	18,3
2025	152,1	178,9	26,8

2- jadvalda tahlil uchun maqsadli quvvatdan foydalanish darajasi 85 foiz deb qabul qilindi. Bu yondashuv korxona yoki tarmoqda mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlarini baholashda shartli tahliliy usul sifatida qo‘llaniladi.

Ishlab chiqarish hajmi oshgani sari shartli maksimal quvvat va quvvat rezervi ham ortib bormoqda. Masalan, 2020 yilda shartli quvvat rezervi 7,5 trln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, 2025 yilda bu ko‘rsatkich 26,8 trln so‘mga yetgan. Bu holat oziq-ovqat sanoati korxonalarida quvvatdan foydalanishni yanada optimallashtirish, texnologik yo‘qotishlarni kamaytirish va uskunalarni yuklanishini oshirish imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi.

Hududlar kesimida tahlil shuni ko‘rsatadiki, 2025 yilda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishda Toshkent shahri, Toshkent viloyati va Samarqand viloyati yetakchi o‘rinlarni egallagan. Ushbu uch hududning umumiy ulushi 45 foizdan yuqorini tashkil etadi. Bu esa ishlab chiqarish quvvatlarining mamlakat bo‘yicha notekis joylashganini

¹ Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida olingan.

² Manba: O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitobi

ko'rsatadi. Ayniqsa, Jizzax va Surxondaryo viloyatlaridagi nisbatan past ulushlar mazkur hududlarda qayta ishlash quvvatlarini kengaytirish, logistika va xomashyo bazasidan samarali foydalanish zarurligini ko'rsatadi.

3-jadval

2025 yilda hududlar kesimida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi¹

Hududlar	Ishlab chiqarish hajmi, trln so'm	Respublikadagi ulushi, foizda
Qoraqalpog'iston Respublikasi	6,6	4,3
Andijon viloyati	9,6	6,3
Buxoro viloyati	11,3	7,4
Jizzax viloyati	3,3	2,2
Namangan viloyati	8,5	5,6
Farg'ona viloyati	11,6	7,6
Navoiy viloyati	7,9	5,2
Samarqand viloyati	19,5	12,8
Sirdaryo viloyati	5,4	3,6
Surxondaryo viloyati	3,2	2,1
Qashqadaryo viloyati	10,2	6,7
Xorazm viloyati	6,0	3,9
Toshkent viloyati	21,5	14,1
Toshkent shahri	27,6	18,1

Tahlil natijalari oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash faqat mahsulot hajmini hisoblash bilan cheklanmasligi kerakligini ko'rsatadi. Quvvatdan foydalanish darajasini to'g'ri baholash uchun ish vaqti fondi, uskunalar yuklanishi, xomashyo ta'minoti, texnologik yo'qotishlar, energiya sarfi va bozor talabi kabi omillar birgalikda tahlil qilinishi lozim. Shu asosda korxonalarda mavjud rezervlarni aniqlash, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish va quvvatdan foydalanish samaradorligini oshirish mumkin.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash va uni samarali boshqarish korxonalar iqtisodiy samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish quvvati korxonaning ishlab chiqarish imkoniyatlarini ifodalovchi asosiy iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u mavjud mehnat resurslari, texnika va texnologiyalar, ishlab chiqarish maydonlari hamda tashkiliy imkoniyatlardan qay darajada samarali foydalanilayotganligini aks ettiradi. Shu sababli ishlab chiqarish quvvatini aniq va ilmiy asoslangan usullar yordamida baholash korxonaning strategik va joriy faoliyatini rejalashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida ishlab chiqarish quvvati tushunchasining iqtisodiy mohiyati, uni baholashning nazariy asoslari hamda xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar tahlil qilindi. Adabiyotlar tahlili natijalari shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish quvvatini baholash bo'yicha ilmiy qarashlar turli yo'nalishlarda

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

shakllangan boʻlib, ularning aksariyati texnik va iqtisodiy omillarga asoslangan. Biroq zamonaviy iqtisodiy munosabatlar sharoitida ishlab chiqarish quvvatini baholashda bozor talablari, taʼminot zanjiri barqarorligi, raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi, innovatsion faollik va resurslardan foydalanish samaradorligi kabi omillarni ham hisobga olish zarurligi aniqlandi. Bu esa ishlab chiqarish quvvatini baholashda kompleks va tizimli yondashuvlarni qoʻllashning muhimligini tasdiqlaydi.

Maqolada amalga oshirilgan tahlillar oziq-ovqat sanoati tarmogʻida ishlab chiqarish hajmi soʻnggi yillarda izchil oʻsib borayotganligini koʻrsatdi. Xususan, 2020-2025 yillarda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining sezilarli darajada oshishi tarmoqning iqtisodiyotdagi roli va ahamiyati ortib borayotganligini koʻrsatadi. Shu bilan birga, hisob-kitoblar natijalari tarmoqda ishlab chiqarish quvvatlarining maʼlum qismi toʻliq ishga solinmayotganligini va quvvat rezervlari mavjudligini koʻrsatdi. Bu holat korxonalarda qoʻshimcha kapital qoʻyilmalarsiz ham ishlab chiqarish hajmini oshirish imkoniyati mavjudligini anglatadi.

Tahlillar davomida ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligiga taʼsir etuvchi asosiy omillar sifatida uskunalarning texnik holati, ish vaqti fondidan foydalanish darajasi, xomashyo taʼminotining barqarorligi, mehnat resurslarining malakasi, energiya taʼminoti va boshqaruv qarorlarining sifati muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi.

Hududiy tahlillar mamlakatning ayrim hududlarida oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash quvvatlari yuqori darajada rivojlanganligini, boshqa hududlarda esa mavjud resurslardan foydalanish imkoniyatlari toʻliq safarbar etilmaganligini koʻrsatdi. Bu holat ishlab chiqarish quvvatlarini hududlar boʻyicha mutanosib rivojlantirish, qayta ishlash sanoati infratuzilmasini kengaytirish va mahalliy xomashyo resurslaridan samarali foydalanish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini koʻrsatadi. Ayniqsa, qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini yetishtirish hajmi yuqori boʻlgan hududlarda qayta ishlash korxonalarini tashkil etish va ularning quvvatlarini kengaytirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga koʻra, ishlab chiqarish quvvatini baholashda quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti, quvvat rezervlari, ish vaqti fondidan foydalanish darajasi, mehnat unumdorligi va fond qaytimi kabi koʻrsatkichlardan kompleks ravishda foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Mazkur koʻrsatkichlarning oʻzaro bogʻliq holda tahlil qilinishi korxonaning haqiqiy ishlab chiqarish imkoniyatlarini aniqlash va mavjud rezervlarni baholash imkonini beradi. Shuningdek, quvvatdan foydalanish darajasini baholashda faqat texnik koʻrsatkichlarga emas, balki iqtisodiy natijalarga ham alohida eʼtibor qaratish lozim. Chunki quvvatdan yuqori darajada foydalanish har doim ham iqtisodiy samaradorlikning yuqori boʻlishini anglatmaydi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shuki, raqamli iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish quvvatini baholashning anʼanaviy usullari maʼlum darajada cheklangan hisoblanadi. Zamonaviy sanoat korxonalarida raqamli monitoring tizimlari, avtomatlashtirilgan boshqaruv platformalari, sunʼiy intellekt texnologiyalari va katta maʼlumotlar tahlili imkoniyatlaridan foydalanish ishlab chiqarish quvvatini baholashning aniqligi va tezkorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha quyidagi ustuvor yo'nalishlar taklif etiladi:

- ishlab chiqarish quvvatini baholashning kompleks metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;
- quvvatdan foydalanish ko'rsatkichlarini doimiy monitoring qilish bo'yicha raqamli axborot tizimlarini yaratish;
- texnologik jihozlarni modernizatsiya qilish va yuqori unumli uskunalarni joriy etish;
- energiya tejamkor va resurs tejamkor texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish;
- ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va raqamlashtirish darajasini oshirish;
- mehnat resurslarining kasbiy malakasini muntazam oshirib borish;
- xomashyo ta'minoti va logistika tizimlarini takomillashtirish;
- ishlab chiqarish quvvatlarini hududiy joylashtirishda iqtisodiy samaradorlik mezonlarini keng qo'llash.

Umuman olganda, oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash nafaqat korxona darajasidagi iqtisodiy samaradorlikni oshirish, balki mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, eksport salohiyatini kengaytirish va milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun mazkur yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish, tarmoq xususiyatlariga mos baholash usullarini takomillashtirish va xalqaro tajribani milliy amaliyotga keng tatbiq etish kelgusidagi muhim ilmiy va amaliy vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Mazkur tadqiqot natijalari oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish quvvatini baholash va boshqarish tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi, shuningdek, sohada qabul qilinadigan boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini ta'minlashga muayyan hissa qo'shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hayes R.H., Wheelwright S.C. Restoring Our Competitive Edge: Competing Through Manufacturing. New York: John Wiley & Sons, 1984.
2. Wheelwright S.C. Manufacturing Strategy: Defining the Missing Link. Strategic Management Journal, 1984.
3. Slack N., Brandon-Jones A. Operations and Process Management: Principles and Practice for Strategic Impact. 5th edition. Pearson, 2018.
4. Slack N., Brandon-Jones A. Essentials of Operations Management. 3rd edition. Pearson, 2021.
5. Corrado C., Matthey J. Capacity Utilization. Journal of Economic Perspectives, 1997.
6. Tang J. Capacity Utilization and Production Function Estimation. The Productivity Institute Working Paper, 2024.

7. Mose J.M., Magutu P.O., Rucha K. The Effect of Capacity Planning on Supply Chain Performance of Manufacturing Firms. International Journal of Professional Business Review, 2025.
8. World Bank. Growth and Job Creation in Uzbekistan: An In-depth Diagnostic. Washington, DC: World Bank, 2018.
9. Mahmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti. Toshkent: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2004.
10. Ortiqov A. va boshqalar. Korxona iqtisodiyoti va menejmenti. Toshkent: TDIU, 2004.

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, iyun, 6-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 332/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 " Seriyali nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**